

*Василь Марочко
(Київ)*

СПРАВА «КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ШКІДНИЦЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УСРР»: МЕХАНІЗМ І НАСЛІДКИ ТЕРОРУ

В історико-документальних публікаціях 90-х рр. проблема творення та здійснення масових репресій достатньо висвітлена, але в суспільстві та наукових установах вона залишається актуальною. Мільйони жертв сталінського терору – глобальна соціально-демографічна і морально-психологічна трагедія, яка пронизує пам'ять багатьох поколінь, а тому варта постійної уваги. Наслідки репресій 20-30-х рр., особливо 1932-1933 та 1937-1938 рр., які вирізнялися кількістю жертв, формами та методами терору, намагаються з'ясувати науковці.

Вивчення архівних джерел, матеріалів партійних з'їздів, промов Сталіна, особливостей суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку країни 20—30-х рр. переконує в тому, що «сталінщина» – це передусім породження більшовицької доктрини соціалізму з її пріоритетами, однопартійної політичної системи, суспільної (державної) власності на засоби виробництва, диктатури пролетаріату, а насправді – партійно-державної номенклатури. Система породила карально-репресивні заходи, використовуючи їх як засіб упокорення населення: селян, робітників, службовців, творчої інтелігенції. Репресії вирізнялися формами (масові, групові, індивідуальні), методами (конфіскація майна, ув'язнення, депортації, розстріл, терор голодом), але їх об'єднували спільні завдання – встановлення та зміцнення основ тоталітарного режиму. Ними користувалися, як засобом будівництва соціалізму, вдаючись до суцільної колективізації, насильницької політики розкуркулення, хлібозаготівель, тобто запроваджували форми тотального визиску та придушення опору. Власне, термін «репресія» від латинського (*pergressio*) й означає – придушення¹.

Десятки інспірованих судових процесів 20-х – початку 30-х рр., переслідували конкретні завдання виявлення «ворогів» та «шкідників» соціалістичної реконструкції, засвідчення опору «класового ворога» та обґрунтування сталінської теорії класової боротьби, апробацію форм та методів політичного терору як системи управління суспільством. Механізм її підготовки достатньо з'ясований, але кожен з них мав певну специфіку, а відтак заслуговує на увагу.

Репресії проти економістів-аграрників, кооператорів, службовців Наркомзему, науково-дослідних установ, агрономів, як свідчать матеріали архівних справ, партійно-державні органи влади пов'язували з ідеєю та здійсненням масової колективізації. Органи ДПУ, одержавши замовлення від політичного керівництва, ретельно готували сценарій майбутнього суду, вишукуючи та поширюючи «компромат». 13 травня 1927 р. Політбюро ЦК

КП(б)У запропонувало голові ДПУ УСРР В.А.Балицькому «розробити» декілька гучних справ, які б мали суспільно-політичний резонанс. Від нього зажадали проект судового рішення з приводу «мужицької партії»². Самій партії не існувало, її мали вигадати. Не дивно, що на сторінках журналу «Більшовик» у 1927 р. з'явилася стаття Г.Зинов'єва під назвою «Маніфест куркульської партії», в якій автор намагався, зокрема, спростувати наукові погляди відомого економіста М.Д.Кондратьєва³. Майже одночасно з Г.Зинов'євим на шпальтах «Більшовика» помістили статтю М.Кантора, який звинувачував О.В.Чаянова в протиставленні кооперативної ідеї принципам масової колективізації⁴, їхні статті, а також десятки подібних⁵, обґрунтовували наявність теоретичних та соціальних підвалин «дрібнобуржуазної ідеології». В.М.Молотов, виголошуючи на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. доповідь «Про роботу на селі», визнав той факт, що в СРСР, завдяки ДПУ відбувся «крах дрібнобуржуазних партій», але збереглися соціально-економічні основи їхньої ідеології⁶. Він мав на увазі багатомільйонне селянство, особливо заможне, а також тих вчених і практиків, погляди яких відрізнялися від генеральної лінії партії щодо перспектив розвитку сільського господарства.

Наступ проти фахівців сільськогосподарського виробництва розпочався з переслідування самодіяльних творчих об'єднань, з ухвалення забороняючих наказів та інструкцій, тобто апробованих заходів впливу на інтелігенцію. Події розгорталися досить стрімко: 13 березня 1928 р. відбулося засідання комісії по підготовці Всеукраїнської агрономічної конференції, до складу якої входили П.П.Любченко, К.С.Татаренко, М.О.Скрипник, О.Г.Шліхтер, М.Н.Демченко. Вони ухвалили рішення про заборону діяльності будь-яких колишніх об'єднань. Крім того, К.С.Тараненкові запропонували поінформувати голову ДПУ про контрреволюційну діяльність агрономів, особливо організаторів Всеукраїнського агрономічного товариства (ВАТ)⁷.

Всеукраїнське агрономічне товариство виникло 23 листопада 1921 р. під час роботи першого з'їзду агрономів України⁸. Товариство ставило за мету: об'єднання агрономів республіки для відбудови сільського господарства і розвитку його продуктивних сил, захист інтересів вчених у державних установах. ВАТ мало підтримку Наркомзему України, кооперативних та громадських організацій. При правлінні ВАТ постійно діяли групи вчених, які проводили консультації, лекції. З лекціями про організацію селянських господарств та практичну агрономію виступали Є.О.Заславський, Г.Г.Дібольд, В.К.Подольський, К.С.Кононенко, В.О.Онуфрієв. Науковці добре знали праці відомого економіста тих років О.В.Чаянова, часто полемізували з ним на сторінках спеціальних часописів⁹.

На відміну від Всеросійського товариства агрономів, яке об'єднувало лише агрономів-професіоналів, ВАТ залучало до своєї роботи вчених, рядових агрономів, кооператорів, селян. Статут ВАТ був затверджений

НКВС. На Всесоюзній виставці у Москві за плідну організаційно-господарську і науково-просвітницьку роботу товариство одержало в 1923 р. золоту медаль¹⁰. Професор М.З.Резніков, який фактично очолював ВАТ, того року писав, що товариство за період його функціонування не скомпрометувало себе якими-небудь сумнівними ухилами¹¹. Дійсно, члени ВАТ працювали у складі Комітету сприяння сільському господарству при ВУЦВК, обіймали керівні посади в Держплані, Наркомземі, Укрсільбанкові, очолювали науково-дослідні селекційні станції. В 1923 р. товариство налічувало понад тисячу осіб, мало 18 відділень у різних містах України¹². Воно мало шість секцій: сільськогосподарської політики і економіки, рослинництва, тваринництва, кооперативної, сільськогосподарської освіти та бурякознавства¹³, робота яких була спрямована на вивчення поточних питань організації сільськогосподарського виробництва. Члени ВАТ вивчали питання еквівалентного обміну між містом і селом, досліджували особливості податкової політики, з'ясовували перспективи та умови кредитування селянських господарств, можливості їхнього агрономічного обслуговування і кооперування окремих галузей.

На засіданнях ВАТ висловлювалися досить цікаві і слушні думки. Зокрема, професор В.М.Соловейчик вважав, що об'єктом оподаткування мав бути лише прибуток господарства в цілому, а не його окрема галузь. Сума податку, на його думку, повинна була зростати відповідно до збільшення прибутку і зменшуватись на випадок збільшення членів селянської родини¹⁴. Вчені, які входили до складу ВАТ, наполегливо вивчали еволюцію селянського господарства, його соціально-економічну природу. Селяни, на думку професора І.П.Короткова, були основними платниками податку. Водночас він був глибоко переконаний, що без піднесення рівня продуктивних сил у сільському господарстві, без зростання добробуту селянської родини неможливий поступальний розвиток економіки країни взагалі¹⁵.

Науковці ВАТ запропонували посів високорентабельних технічних культур, вимагали залучення селянських господарств до системи ринкових відносин, надаючи великого значення кредитуванню. Найефективнішою формою сільськогосподарського кредиту «ватівці» вважали акціонерний банк. Кредити, на їх думку, можна видавати грошима, а також шляхом матеріально-технічного постачання селянських господарств. Вони допускали можливість створення спеціального сільськогосподарського банку для залучення і використання іноземного капіталу. Найбільш кредитоспроможними на селі, на думку членів ВАТ, лишалися середняцькі господарства, які й повинні були стати основним об'єктом кредитування.

Вчені-аграрники, які входили до складу ВАТ, а згодом звинувачені у причетності до шкідницької організації, не виступали проти колгоспів, хоч і не були їх палкими прихильниками. Зростання кількості колективних господарств, яке стало помітним на початку 20-х років, вони пояснювали не їхніми перевагами, а відсутністю реманенту, коштів, загальною злиденністю

та наслідками голоду¹⁶. Комуни та артїлі, на думку багатьох «ватівців», були найкращою формою господарювання для бідняків, а решта господарств, в тому числі і так звані куркульські, повинні об'єднуватись у кооперативи виробничо-збутового напрямку або ж розвиватись по шляху фермерських об'єднань. Вчені сприяли розвитку оренди, контрактації, доводили їхню перевагу, виявляли недоліки та шляхи їх подолання. Професори М.З.Резніков, К.С.Кононенко брали участь в роботі урядової комісії, пов'язаної з весняною посухою 1929 р. Зокрема, Резніков, який обіймав посаду заступника наркома Наркомземсправ України, виступив на засіданні Раднаркому республіки з доповіддю «Конспект плану заходів по сільському господарству України на 1928/29 рік»¹⁷, в якому накреслив основні напрямки виходу з кризи та подолання наслідків посухи.

Рік «великого перелому», проголошений Сталіним у листопаді 1929 р., став насправді роком жахливої руйнації підвалин сільськогосподарського виробництва. Насильницька суцільна колективізація катастрофічне зменшила кількість худоби, викликала незадоволення селян, вкрай загострила соціально-економічну та політичну ситуацію. Ці ускладнення уряд та партія пояснювали «шаленим» опором і шкідництвом «капіталістичних елементів», а не власними помилками та прорахунками.

Підготовка судових процесів завершилась – розпочалися масові арешти. В Україні протягом 1930-1941 рр. органи ДПУ «виявили» понад 100 всілякого роду «центрів», «блоків», «організацій»¹⁸.

Упродовж січня-лютого 1930 р. було заарештовано 46 чоловік, яких звинувачували у причетності до так званої «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України». 18 березня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Наркомземові України М.Демченку виступити в Харкові перед колективом сільськогосподарського інституту з розповіддю про викриту шкідницьку організацію¹⁹.

В червні 1930 р. надзвичайна сесія Верховного суду УСРР винесла вирок про позбавлення волі: співробітника Наркомзему України В.Г.Батиренка – на 6 років, старшого інспектора НКЗ УСРР А.Я.Вороніна – на 3 роки, співробітника Укрсільбанку, завідуючого кабінетом фінансування інституту сільськогосподарської економіки А.Ф.Дідусенка – на 3 роки, агронома-консультанта Укрнасіносоюзу Г.Г.Дібольда – на 6 років, завідуючого підготовчими курсами НКЗ УСРР І.І.Доленка – на 8 років, співробітника НКЗ РСФРР М.Д.Ємалаки – на 3 роки, інспектора НКЗ УСРР О.Д.Ємельяненка – на 3 роки, заступника директора сільськогосподарської дослідної станції Є.І.Заславського – на 3 роки, співробітника НКЗ УСРР А.С.Юффе – на 2 роки, професора, члена правління Укрсільбанку К.С.Кононенка – на 8 років, професора Середньо-Волзького дослідного інституту сільського господарства І.П.Короткова – на 4 роки, завідуючого Кельчинскою дослідно-зрошувальною ділянкою НКЗ УСРР П.М.Кумова – на 3 роки, члена Президії Держплану УСРР К.Г.Маньківського – на 8 років,

професора Всесоюзного інституту прикладної ботаніки М.К.Могилянського – на 2 роки, завідуючого статистичним підвідділом Укрсільбанку Г.Ф.Обдули-Абдулевського – на 3 роки, директора Дніпропетровської дослідної станції Б.О.Овсянникова – на 3 роки, завідуючого Переяславським радгоспом Київської дослідної сільськогосподарської станції І.І.Мацкевича – на 5 років, члена торгово-кооперативної секції Держплану УСРР В.О.Онуфрієва – на 3 роки, члена сільгоспсекції Держплану УСРР Г.І.Підгорного – на 2 роки, старшого інспектора НКЗ УСРР В.К.Подольського – на 4 роки, професора, директора Всесоюзного інституту землеробства, члена колегії НКЗ УСРР М.З.Резнікова – на 10 років, професора, референта земельно-планової комісії НКЗ УСРР В.М.Соловейчика – на 2 роки, агронома Житомирського окружного земельного управління О.Д.Степаненка – на 3 роки, інспектора МТС НКЗ УСРР М.А.Сябра – на 4 роки, інспектора НКЗ УСРР Ю.З.Умана – на 3 роки, професора Київського кооперативного інституту, директора Київської сільськогосподарської дослідної станції О.К.Філіповського – на 4 роки, референта земплану УСРР К.Ф.Центиловича – на 5 років, професора Харківського сільськогосподарського інституту В.П.Шелехету – на 4 роки²⁰.

Їх звинувачували у створенні та керівництві контрреволюційною організацією, яка ставила за мету відновлення капіталістичного ладу, зміцнення і розвиток індивідуального селянського господарства, послаблення економічної могутності республіки, їхня вина полягала в тому, що вони розробляли питання ринкової економіки, обстоювали необхідність еквівалентного обміну між містом і селом. Крім того, Мацкевича та Філіповського звинуватили у шпіонажі. Пропагандою контрреволюційних ідей вважалось обстоювання інтенсивних методів господарювання, визнання принципу кооперування населення, ідеї створення кооперативного банку. Вчорашні учні та колеги називали їх «трубадурами дрібного господарства», «контрреволюційними агентами світового капіталу», «куркульськими теоретиками». Особливо активно «викривав» новоявлених ворогів народу прокурор Г.Железнодорожський, який надрукував кілька статей в газетах та журналах²¹. Він звинуватив підсудних в намаганні послабити соціалістичний сектор, відновити буржуазно-демократичну республіку. На його думку, створене в 1921 р. ВАТ започаткувало контрреволюційну організацію, яка впродовж 20-х років діяла легально, а потім підпільно. Не залишилась осторонь і головна науково-економічна установа республіки – Всеукраїнський науково-дослідний інститут економіки соціалістичного сільського господарства. На сторінках інститутського часопису з'явилися десятки статей, автори яких змагалися у витонченості формулювань брудних звинувачень та наклепів. Наприклад, маловідомий на той час Я.Харченко у своїй статті «Кондратьєвщина на Україні» назвав Резнікова та його колег «агентами світового капіталізму і внутрішньої буржуазії», які прагнули реставрації капіталізму. Він назвав ворожими погляди, які стосувалися

імпорту іноземного капіталу, деяких змін у земельному законодавстві по шляху його демократизації, про надання кооперації права самодіяльності²². З критикою наукових поглядів групи Резнікова виступив О.Г.Шліхтер, який звинуватив його у протиставленні колективізації і кооперації²³.

5 червня 1930 р. газета «Вісті ВУЦВК» повідомила про вирок та деякі деталі судового процесу. «Вони намагалися стати на шляху соціалістичного розвитку села, – повідомив кореспондент газети, – і їх розчавлено. Це – невблаганний вирок історії»²⁴. Так, їх «розчавила» репресивна машина, керманічем якої виступав сам «вождь народів». На XVI з'їзді ВКП(б) в червні того ж року Сталін запевняв делегатів, що репресії в соціалістичному будівництві – елемент необхідний²⁵. Використовуючи методи фізичного та психологічного тиску на підсудних, слідчі ДПУ УСРР, які займалися розслідуванням цієї справи, отримували від них потрібні свідчення. М.З.Резніков та К.Г.Маньківський були доведені до такого стану психічного та фізичного виснаження, що вишукували нагоду для самогубства. Вони знали справжні причини ув'язнення. Якось після тривалого допиту тридцяти чотирьохрічний в'язень Г.І.Підгорний говорив, що їх арешт – це фізичне усунення з чисто політичних мотивів, оскільки ми, мовляв, добре знаємо свою роботу і можемо не погоджуватись з наміченими планами. У 1931 р. Всеукраїнське товариство аграрників-марксистів опублікувало збірник статей під назвою «Шкідництво в сільському господарстві на Україні», як своєрідний посібник для боротьби з «ворогами народу»²⁶.

У 1931 р. Резніков, Вороній та Кононенко знову зазнали переслідувань, тепер вже за причетність до контрреволюційної «Трудової селянської партії», яку, нібито, очолив відомий вчений-економіст О.В.Чаянов. Вони не заперечували наукових зв'язків з Чаяновим та його колегами, але до новоствореної організації себе не зараховували. В травні 1931 р. кримінальна справа по відношенню до них була припинена. Цікаво, що Верховний суд УСРР умовно звільнив від покарання в 1932 р. Соловейчика, Ємалакі, Центиловича, Онуфрієва, Сябра, Батиренка, Подольського, Заславського, Мацкевича, Кононенка, Шелехета, Вороніна і Дібольда, в 1933 р. – Філіповського, а 13 березня 1937 р. – Резнікова²⁷. Проте не всім поталанило уціліти. Впродовж 1934-1938 рр. вони знову потрапили до таборів. У 1937 р. Доленка, а в 1938 р. – Дідусенка було розстріляно. Професор К.С.Кононенко виїхав у 1943 р. до Німеччини, а в 1951 р. до США, написав ґрунтовне монографічне дослідження «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960» (Мюнхен, 1965).

Наслідки масових репресій – це не просто статистика жертв сталінського терору, а передусім – трагедія багатьох поколінь. Соціологи та історики з'ясовують кількість репресованих, але пізнавальне значення має і висвітлення долі окремих людей. Вони потрапили до таборів Гулагу і зникли назавжди історія викреслила їх з нашого буття. Зокрема, тривалий час

вважалось, що О.В.Чаянова, якого ув'язнили в 1931 р., було розстріляно. Нові архівні матеріали свідчать про те, що відомого економіста вислали до Казахстану, де він протягом шести років працював викладачем Алма-Атинського сільгоспінституту²⁸. Влітку 1935 р. завершився термін його заслання, але рішенням особливої наради НКВС термін продовжили ще на три роки²⁹. До арешту в березні 1937 р. О.В.Чаянов працював в Наркомземсправ КазРСР, а в жовтні 1937 р. виїзна сесія Воєнної колегії Верховного суду СРСР винесла вирок – розстріл. Його виконали того ж дня. Дружину О.В.Чаянова повідомили про те, що він помер 22 березня 1939 р.³⁰

Серед реабілітованих науковців, яких засудили по справі так званої Трудової селянської партії, драматичною виявилася доля М.П.Макарова. Його заарештували в червні 1930 р. Він перебував у Бутирській в'язниці, Ярославському політизоляторі разом з О.В.Чаяновим. Влітку 1935 р. М.П.Макарова, за клопотанням М.І.Вавілова та дружини А.Ю.Макарової, звільнили, але заборонили жити в 40 великих містах. В 1948 р. він працював викладачем Ворошиловградського сільгоспінституту³¹.

Загадковою залишається доля М.Д.Кондратьєва. Його біографія частково досліджена. Відомо, що він був секретарем О.Ф.Керенського з питань сільського господарства, приятелював з П.А.Сорокіним, Г.Л.П'ятаковим, випускниками економічного відділення юрфаку Московського університету – Л.М.Літошенком, Л.Б.Кафенгаузом, З.С.Каценембаумом, М.П.Макаровим, А.А.Рибніковим, О.В.Чаяновим, репресованими також в 1931-1933 рр.³². Певний час, ховаючись від переслідувань поліції у 1907 р., він жив і працював в Умані³³. Наприкінці 30-х рр., перебуваючи в таборах, М.Д.Кондратьєв загинув.

Маловідома подальша доля В.Г.Ганчеля – викладача Київського кооперативного інституту, В.В.Колкунова – заввідділом селекції інституту цукрової промисловості, А.І.Кортаці – зав кафедрою Одеського меліоративного інституту, Г.Т.Лещенка – доцента Київського лісотехнічного інституту, С.К.Фоменка – співробітника управління НКЗ СРСР, О.А.Янати – ботаніка, керівника ботанічної секції ВУАН³⁴ та сотень інших діячів науки, засуджених протягом першої половини 30-х рр. Досить складно виявити кількість репресованих спеціалістів сільського господарства. За підрахунками Одеського «Меморіалу», серед 26019 репресованих – представники аграрного сектору становили 38%³⁵. У ґрунтовній статті В.М.Земскова, який подає загальну кількість в'язнів по таборах Гулагу, окремо виділено «селянсько-есерівську» групу репресованих, але не з'ясовано кількості ув'язнених³⁶. Водночас повідомляється, що більше половини в'язнів «селянсько-есерівського блоку» були засуджені до розстрілу³⁷. Репресовані після 1934 р., зокрема в 1937-1938 рр., власне, і визначили високий відсоток смертних вироків. До цієї категорії репресованих, крім інтелігенції, необхідно віднести і так званих куркулів, особливо тих, хто підтримував свого часу есерівську програму. Таким чином, політичний та соціально-

демографічний аспект масових репресій потребує ретельного вивчення. Найефективнішою формою виявлення соціально-професійних груп репресованих може стати підготовка відповідного багатотомного енциклопедичного довідника або серії спеціальних видань – «Репресовані педагоги», «Репресовані медики» тощо.

Примітки

¹ Краткий словарь иностранных слов. – М., 1979. – С. 243.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 132. – Арк. 57.

³ Зиновьев Г. Манифест кулацкой партии // Большевик. – 1927. – № 13. – С. 34-40.

⁴ Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий // Большевик. – 1927. – № 9. – С. 28-42.

⁵ Никулихин Я. О крупном и мелком хозяйстве в земледелии // Большевик. – 1928. – № 17-18. – С. 17-23; Беленький М. Кооперативный план Ленина и его истолкователи // Там же. – 1927. – № 22. – С. 90-95.

⁶ Пятнадцатый съезд ВКП(б), декабрь 1927 г. Стенографический отчет. Т. 2. – М, 1962. – С. 1179-1186.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2749. – Арк. 31.

⁸ Хроніка // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – Ч. 1. – С. 21.

⁹ Там само. – С. 12, 22.

¹⁰ Резніков М.З. ВАО и Всероботземлес // Українська сільськогосподарська газета. – 1923. – № 19/20. – С. 4.

¹¹ Там само. – С. 5-6.

¹² Работа отделений ВАО // Там же. – № 14. – С. 17-18.

¹³ Работа правления // Там же. – № 1. – С. 20.

¹⁴ Соловейчик В. К построению школы сельскохозяйственного налога // Украинский экономист. – 1926. – 16 марта.

¹⁵ Коротков И.П. Общественный агроном в новых хозяйственных условиях // Укр. с.-г. – 1922. – № 1. – С. 4-6; Коротков И.П. К критике современных методов изучения крестьянского хозяйства (из работ экономического отдела Харьковской областной сельскохозяйственной опытной станции) // Там же. – 1924. – № 11. – С. 6-7; Коротков И.П. Нова література з сільськогосподарської економії та організації господарства з погляду інтересів громадської агрономії // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 68-71.

¹⁶ От коллективистического романтизма к реализму // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – № 18. – С. 3.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 290. – Оп. 7. – Спр. 2. – Арк. 220.

¹⁸ Реабілітована правда // Радянська Україна. – 1990. – 12 вересня.

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 188. – Арк. 3.

²⁰ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. № 64784.

²¹ Железнодорожский Г. Присуд історії (процес контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України) // Комуніст. – 1930. – 5 червня; Железнодорожский Г. Кондратьєвщина на практиці (контрреволюційна шкідницька організація в сільському господарстві України) // Большевик України. – 1930. – № 23/24. – С. 60-87.

²² Харченко Я. Кондратьєвщина на Україні // Шляхи соц. реконструкції сіл госп-ва. – 1930. – № 10. – С. 83-123.

-
- ²³ Шліхтер О. Право-лівацький блок у площині кондратьєвщини // Там само. – С. 144.
- ²⁴ Контрреволюція в сільському господарстві УСРР (в залі суду) // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 5 червня.
- ²⁵ Сталин И.В. Сочинения. – М., 1949. – Т. 12. – С. 309.
- ²⁶ Шкідництво в сільському господарстві на Україні. – Харків-Київ, 1931. – 126 с.
- ²⁷ ДА СБ України. – Спр. № 64784.
- ²⁸ «Я оказался выброшенным из человеческого общества...» (А.В.Чаянов в казахстанской ссылке) // Отечественные архивы. – 1997. – № 2. – С. 49-51.
- ²⁹ Там же. – С. 50.
- ³⁰ Там же. – С. 51.
- ³¹ Письма профессора Н.П.Макарова из тюрьмы // Отечественные архивы. – 1996. – № 3. – С. 82-85.
- ³² Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М., 1991. – С. 6, 8, 13.
- ³³ Там же. – С. 452.
- ³⁴ Київ: жертви репресій. Т. 1. Українське історико-культурне просвітницьке товариство «Меморіал» ім. Василя Стуса. – К., 1997. – С. 100, 203, 206, 211, 240, 441, 430.
- ³⁵ Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1. – Одеса, 1997. – С. 676.
- ³⁶ Земсков В.Н. Заключение в 30-е годы (демографический аспект) // Социологические исследования. – 1996. – №.7. – С. 3-15.
- ³⁷ Там же. – С. 8.